

- Polytechnic Institute»]. *Bibliohrafichni studii pam'iaty kharkivskoho bibliohrafa-kraieznavtsia Halyny Kashyrinoi: materialy, 23 travnia 2019 r. Kharkiv: KhDNB*, pp. 47–65 (in Russian).
9. Tverytnykova, O. Ye. (2010). Zarodzhennia i rozvytok naukovo-tekhnichnoi shkoly profesora P. P. Kopniaieva: monohrafiia [The birth and development of the scientific and technical school of Professor P. P. Kopniaieva: monograph]. Kharkiv: NTU «KhPI», 212 p. (in Ukrainian).
 10. Tverytnykova, O. Ye. (2023). Elektrotekhnikha, enerhetyka, elektropromyslovist. Rozdil v kolektyvnyi monohrafi: *Istorychni narysy z rozvytku tekhniky v Ukraini* [Electrical engineering, energy, electrical industry. Section in the collective monograph: Historical essays on the development of technology in Ukraine] / Pid zah. red. L. O. Hryffena. Monohrafiia. Kyiv: Derzhavnyi politekhnichnyi muzei imeni Borysa Patona pry KPI im. Ihoria Sikorskoho, Vyd-vo «Politekhnikha», pp. 326–375 (in Ukrainian).
 11. Vydatnyi arkhitekt Olexii Mykolaiovych Beketov: bibliohr. pokazhchyk (2014) [Outstanding architect Alexei Nikolaevich Beketov: bibliographic index] / Khark. nats. un-t misk. hosp-va im. O. M. Beketova; uklad.: O. M. Shtanhei, N. V. Maryshchuk; tekhn. red. O. M. Zaporozhchenko. Kharkiv: KhNUM, 51 p. (in Ukrainian).
 12. Zhurylo, A. H., Zhurylo D. Yu. (2021). Narysy istorii Kharkivskoho politekhnichnoho instytutu monohrafiia [Essays on the history of Kharkiv Polytechnic Institute: monograph]. Kharkiv, 216 p. (in Ukrainian).

Received 12.02.2025

Received in revised form 04.03.2025

Accepted 12.03.2025

DOI: 10.15421/272509

УДК: 94: [378–051:616.89]

А. Г. Венгер

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

НАЦИСТСЬКІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ. ВИПАДОК ТОМАКІВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ¹

E-mail: vengeralbert@gmail.com

ORCID: 0000–0002–3117–7752

Анотація. Стаття присвячена локальному сюжету з історії злочинів німецьких окупантів на території Томаківського району Дніпропетровської області. Однією з рис нацистської політики і в самій Німеччині, і на окупованих нею територіях були вбивства людей з особливими потребами, які перебували у спеціалізованих закладах на утриманні держави. До окупації на території Томаківського району існувало декілька установ соціального захисту: дитячий будинок та психоневрологічний диспансер. Із початком німецько-радянської війни частину утриманців дитячого будинку місцеві селяни забрали до себе. Але до будинку евакуювали дітей з інвалідністю з Житомира, і під час окупації вони становили більшість утриманців. Після окупації Томаківського району Михайлівський дитячий будинок та Степанівський психоневрологічний диспансер опинилися у скрутному становищі. Їхні утриманці страждали від браку харчів, з настанням холодної пори вони мерзли, оскільки опалення теж було конфісковане. Численні звернення керівників закладів залишалися без відповідей. Ситуація набувала загрозливого масштабу, тому була створена спеціальна комісія, до якої входив лікар та представники окупаційної адміністрації та силових

¹ The preparation of the article has been funded by KIU Research Fellowship Program

структур. Ця комісія відвідала заклади й ухвалила рішення, що утриманці психоневрологічного диспансеру та діти з дитячого будинку підлягають вбивству, оскільки не мають перспективи на одужання. На початку березня 1942 р. в районному центрі – Томаківці зібрано єврейських мешканців району. Згодом їх відправили до Михайлівського дитячого будинку і тримали разом в окремому приміщенні. В березні 1942 р. адміністрації закладів повідомили, що утриманців разом з групою євреїв переводять до інших установ, де вони зможуть нормально харчуватися та отримають достойні умови проживання. Після того як до дитячого будинку для «переселення» прибула жандармерія та поліція, частина вихователів та вихованців здогадалась про справжню мету переселення та втекла. Решта була розстріляна.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, воєнні злочини, Голокост, геноцид, жертви нацизму.

A. H. Venher

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

NAZI CRIMES AGAINST PEOPLE WITH DISABILITIES. THE CASE OF TOMAKIVKA DISTRICT, DNIPROPETROVSK REGION

Abstract. This article is devoted to a local story from the history of crimes committed by the German occupiers on the territory of the Tomakivskiy district of the Dnipro region. One of the features of the Nazi policy both in Germany and in the occupied territories was the murder of people with special needs who were in the relevant institutions maintained by the state. Before the occupation, there were several social protection institutions in the Tomakivka district: an orphanage and a psychoneurological dispensary. With the outbreak of the German-Soviet war, some of the children in the orphanage were taken in by local villagers. However, children with disabilities were evacuated to the home from Zhytomyr, and during the occupation, they made up the majority of the dependents. After the occupation of Tomakivskiy district, the Mykhailivskiy orphanage and the Stepanivskiy psycho-neurological dispensary found themselves in a difficult situation. Their dependents suffered from a lack of food, and with the onset of cold weather, they were freezing, as the heating was also confiscated. Despite numerous appeals from the heads of the institutions, their requests remained unanswered. The situation was becoming dangerous and a special commission was set up, which included a doctor and representatives of the occupation administration and law enforcement agencies. This commission visited the institutions and decided that the inmates of the psychoneurological dispensary and the children from the orphanage were to be killed, as they had no prospect of recovery. In early March, the Jewish residents of the district were rounded up in the district centre of Tomakivka, and later sent to the Mykhailivskiy orphanage and kept together in a separate room. In March 1942, the administration of the institution informed the residents that the dependents, along with a group of Jews, were being transferred to other institutions where they would be able to eat properly and receive decent living conditions. After the gendarmerie and police arrived at the orphanage for the ‘relocation’, some of the teachers and children guessed the real purpose of the relocation and escaped. The rest were shot dead.

Key words: World War II, Nazi occupation regime, war crimes, Holocaust, genocide, victims of Nazism.

Постановка проблеми. У роки панування нацистів у Німеччині особливого розвитку та державної підтримки набули євгеністичні вчення. Їхньою кульмінацією в Німеччині стала реалізація плану Т-4, відповідно до якого вбивствам медичним шляхом підлягали невиліковно хворі, люди з інвалідністю, психічнохворі². На окупованих територіях спостерігається подібна політика, але вона не була формальним продовженням Т-4, не мала ієрархічної організації і плану та спиралась на розсіяну низову

² Lilienthal G., “Der NS-Anstaltsmord an jüdischen Patientinnen und Patienten” in Transport in den Tod. Von Hamburg-Langenhorn in die Tötungsanstalt Brandenburg. *Lebensbilder von 136 jüdischen Patientinnen und Patienten* Ingo Wille ed. Hamburg: Landeszentrale für politische Bildung. 2017. 17–39.

ініціативу, але вона була в руслі евгеністичних учень, які разом з окупаційною владою перемістилися на захоплену територію. Історія України періоду Другої світової війни містить цілу низку недосліджених сюжетів. Один із них пов'язаний з безборонними жертвами. А саме людьми, які через фізичні обмеження не мали можливості захистити своє життя ані переховуванням, ані втечею, ані вчиненням фізичного опору.

Мета дослідження. Вивчити досвід німецької окупації закладів соціального захисту Томаківського району Дніпропетровської області.

Історіографія та джерела. За останні десятиліття відкритості архівів колишнього КДБ історикам вдалось дослідити окремі сюжети, пов'язані з категорією безборонних жертв. Насамперед це сюжети із вбивствами пацієнтів психіатричних лікарень. У цьому контексті варто згадати спеціальний випуск журналу «Україна модерна. Непотрібні люди: злочин, суд (не пам'ять)», де публікації А. Усача з Д. Джулаєм³ та Т. Пентер⁴, Д. Мешкова⁵ та інших були присвячені дослідженням вбивств утриманців будинків інвалідів. Історії психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини в період німецької окупації присвячена монографія Г. Грінченко та А. Венгера⁶. Вбивствам утриманців Верхівського будинку інвалідів присвячена розвідка А. Венгера⁷. В. Яковлев досліджує використання німецькими окупантами газвагенів для знищення цивільного населення, у своєму дослідженні він встановив, що газвагени використовувалися і для вбивств утриманців будинків інвалідів, зокрема у м. Вовчанську⁸. У 2017 р. у Берліні відбулась конференція, присвячена вивченню вбивств людей з інвалідністю в Західній Європі, а у 2019 р. видано збірник «Mass Murder of People with Disabilities and the Holocaust»⁹.

Вивчення злочинів окупантів щодо цивільного населення в Томаківському районі, ще не було предметом спеціального дослідження. На сьогодні маємо окремі публікації, насамперед у пресі¹⁰ та довідниковій літературі¹¹. Публікації у пресі свідчать про важливу деталь – суспільний інтерес до цієї проблематики. Варто зазначити, що центральним сюжетом у пам'яті є місце розстрілу дітей у с. Михайлівці, більшість з яких мали інвалідність. Про вбивства людей, які утримувалися у психоневрологічному диспансері, згадок у пресі немає. Важливою віхою у вивченні злочину в с. Михайлівці є робота співробітників Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. У межах експедиційної роботи зафіксовано пам'ятник у с. Михайлівці, описано його зовнішній вигляд, зібрано інформацію про злочин. Як результат 2016 р. світ побачила книга «Пам'ятки історії та культури Томаківського району. Дніпропетровська область. За матеріалами “Зводу пам'яток історії та культури України”», де вміщена довідникова стаття про вбивства дітей у с. Михайлівці. Прикметно, що в історіографії не згадується той факт, що разом з утриманцями дитячого будинку вбито і єврейське населення Томаківського району.

³ Усач А., Джулай Д. Масові вбивства людей з інвалідністю в Райхскомісаріяті Україна, весна 1943 року: приклади будинків інвалідів у Бакаївці та Кривчику. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 285–313.

⁴ Penter T. Child victims and female perpetrators: Dealing with the Nazi-murder of disabled children in the post-war Soviet Union. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 168–189.

⁵ Мешков Д. Масова акція знищення інвалідів та психічнохворих в с. Орлово в грудні 1941 р.: спроба реконструкції та контекстуалізації подій. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 110–129.

⁶ Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивства пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 528 с.

⁷ Венгер А. Безборонні жертви нацизму: доля людей з особливими потребами на окупованих нацистами територіях (досвід Верхівцевського будинку інвалідів на території рейхскомісаріату Україна). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2021–2022. С. 111–117.

⁸ Яковлев В. Застосування нацистами газвагена для знищення населення окупованої території Харківської області. *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*. 2021. № 6 (42). С. 82–88.

⁹ Mass Murder of People with Disabilities and the Holocaust (Brigitte Baile, Juliane Wetzel ed.). Berlin: Metropol Verlag+INTRA, 2019.

¹⁰ Шруб К. Три дня земля стонала и ворочалась. *Днепр вечерний* 12 мая. 2011.

¹¹ Шейміна Н. Братська могила дітей жертв нацизму (Михайлівка) Дніпропетровська область. *Пам'ятки історії та культури Томаківського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)*. Дніпро, 2015. 133–134.

Для вивчення теми залучено документальні та наративні джерела.

До документальних джерел належать архівно-кримінальні справи архіву УСБУ в Дніпропетровській області над колаборантами, що співпрацювали з окупаційною владою. Архітектоніка справи дозволяє реконструювати підготовку до злочину – роботу медичної комісії, організацію учасників вбивства та сам злочин, починаючи з моменту прибуття окупантів та допоміжної поліції до дитячого будинку і сам процес розстрілу.

Покази свідків надають інформацію про життя будинку до окупації та в перші місяці війни, про перелік дітей, яким вдалося уникнути смерті. Дещо менше інформації про вбивства утриманців психоневрологічного диспансеру, містяться покази свідків про розстріли.

Особливістю цих справ є відсутність результатів судово-медичної експертизи, яка зазвичай проводилась у таких випадках. Це можна пояснити тим, що після звільнення с. Михайлівки населення та частини Червоної армії, які перебували в цьому селі, самотужки перепоховали вбитих. Ситуація з рештками вбитих на околиці с. Томаківки – утриманнями психоневрологічного диспансеру теж не до кінця зрозуміла. Треба додати, що на сьогодні місце їхнього розстрілу не ідентифіковано, можливо, їх перепоховали у братській могилі радянських воїнів у Томаківці, а можливо, місце могили не було марковане.

До наративних джерел належать матеріали преси, в яких публікувалися спогади вихованки дитбудинку Люсі Кац (зберігаються в Томаківському краєзнавчому музеї).

Залучена джерельна база є репрезентативною та дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання.

Методи дослідження. У дослідженні використано історико-генетичний, біографічний та порівняльні методи.

Основний матеріал і результати.

Злочини німецьких окупантів проти людей з особливими потребами на Дніпропетровщині.

Ця розвідка значною мірою вміщена в регіональний контекст, оскільки дозволяє заповнити одну з лакун історії Дніпропетровщини часів німецької окупації. Після встановлення окупаційного режиму було проведення інспектування закладів соціального захисту, у яких на утриманні перебували психічнохворі та люди з інвалідністю. Найбільшим таким закладом була психіатрична лікарня в селищі Карла Маркса, відома під назвою Ігреньська психіатрична лікарня, в якій утримувалося понад тисяча пацієнтів. Також на території області функціонувала лікувально-трудова колонія – філія Ігреньської лікарні у с. Дубовиках. Окрім того, відомо про функціонування Верхівцевського будинку інвалідів. Кожен із цих закладів мав власний досвід часів німецької окупації. Наймасштабнішою була трагедія Ігреньської лікарні, у стінах якої померли з голоду, холоду, недогляду, вбиті медичними препаратами та розстріляні понад тисяча пацієнтів. Особливістю злочину в Ігрєні було те, що він розтягнувся на весь час окупації. На відміну від більшості подібних закладів, де утриманців розстрілювали, пацієнти Ігрєні пройшли різні стадії вбивств. У лікувально-трудовій колонії понад сотня пацієнтів померли від інфекційних хвороб, викликаних антисанітарними умовами утримання, решта була відправлена на Ігрєнь і там вбита¹².

Окремо від цих злочинів стоїть випадок Верхівцевського будинку інвалідів, поміж утриманців якого розстріляли лише євреїв, частина утриманців померла з голоду, а більшість пережила окупацію, дочекавшись звільнення¹³.

Варто зазначити, що не всі злочини проти людей з особливими потребами на Дніпропетровщині виявлені та досліджені. Попереду ще багато роботи, яку реалізують

¹² Див.: Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивства пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 528 с.

¹³ Див.: Венгер А. Безборонні жертви нацизму: доля людей з особливими потребами на окупованих нацистами територіях (досвід Верхівцевського будинку інвалідів на території рейхскомісаріату Україна). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2021–2022. С. 111–117.

як академічні історики своєю евристичною роботою в архівах, бібліотеках, музеях, експедиціях, так і співробітники Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, які проводять щорічні експедиції з метою виявлення та взяття на облік таких пам'яток. Дослідження злочинів у Томаківському районі буде ще одним кроком до заповнення лакун не лише з регіональної історії. Подальше вписування Томаківських історій у загальноукраїнський та європейський контекст надасть змогу провести типологізацію злочинів та виявити їхню особливість.

Злочини щодо вихованців Михайлівського дитячого будинку та Степанівського психоневрологічного будинку пристарілих.

Михайлівський дитячий будинок почав працювати з 1930-х рр. У ньому утримувались діти з інвалідністю, діти сироти, а також діти, батьки яких не могли їх прогодувати. Традиційно для будинків такого типу в сільській місцевості було підсобне господарство, завдяки якому харчувались утриманці. З початком німецько-радянської війни кількість утриманців будинку різко зросла, оскільки до нього прибули евакуйовані утриманці з інших областей України. На час окупації в будинку перебувало приблизно 127 дітей віком від 2 до 17 років. Із них одне відділення – до 20 дітей евакуйоване в Михайлівку з Житомирської області. У другому відділенні перебувало приблизно 80 дітей, серед яких розумово неповносправні або з дефектами кінцівок – рук та ніг, у третьому відділенні – для лежачих пацієнтів – 25–27 дітей. За час наближення німців більшість дітей першого відділення була роздана селянам. Ці діти були цілком здорові віком від двох до п'яти років¹⁴. З відступом Червоної армії директор дитячого будинку евакуювався у глиб СРСР, а обов'язки передав виховательці. Згодом, у вересні 1941 р., директором дитячого будинку призначено С. Д. Авраменка¹⁵.

Як свідчила колишня утриманка дитбудинку, а на час війни його вихователька Пасько Галина, до окупації в утриманців не було проблем із продовольством, у коморах були запаси для того, щоб діти змогли нормально прожити рік. Але з приходом німецької армії всі продовольчі запаси були реквізовані, через що діти голодували, пухли від голоду, а найслабші помирали¹⁶.

Для того щоб вирішити ситуацію з харчуванням дітей, директор будинку Авраменко звертався по допомогу до окупаційної влади, але щоразу йому відмовляли в постачанні продуктів. За місяць до розстрілів директору повідомили, що ситуацію з вихованцями будинку можна вирішити за рахунок їх переведення до психоневрологічного диспансеру, розташованому в сусідньому селі. Тому, коли директору повідомили, що необхідно готувати дітей до перевезення, у нього не виникало жодних підозр. Перед розстрілом до дитячого будинку та психоневрологічного диспансеру прибула спеціальна комісія, до складу якої входив гебітскомісар Томаківського району (прізвище не встановлено), лікар, на прізвище Матюк, референт райуправи Коваленко Яків, шеф району Магда Павло. У результаті роботи комісії складено список людей, які були визнані «негідними до життя»¹⁷. Паралельно з цим поліція зібрала в Томаківці єврейське населення, у тому числі 10 дітей з Михайлівського дитбудинку, найменшому з яких було два з половиною роки¹⁸. Далі за наказом керівника Томаківської поліції більше ніж двадцять євреїв та інвалідів з Томаківської поліції відправлено до Михайлівського дитячого будинку¹⁹.

Керівник поліції стверджував, що наперед знав про те, що готується розстріл дітей, адже його викликав гебітскомісар і повідомив, що утриманці дитбудинку та люди похилого віку з будинку інвалідів будуть розстріляні, а для реалізації розстрілу необхідно виділити 15 осіб²⁰. З показів керівника районної поліції Степана Главшуда

¹⁴ АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 0375361. Арк. 195.

¹⁵ Там само. Арк. 192.

¹⁶ Там само. Арк. 195.

¹⁷ Там само. Арк. 60–60 зв.

¹⁸ Трагедія в селі Михайлівка. *На захисту Родины*. 19 лютого 1944 г.

¹⁹ АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 0375361. Арк. 150 зв.–151.

²⁰ Там само. Арк. 46 зв.

відомо, що керівну роль у розстрілах вихованців дитячого будинку та утриманців будинку інвалідів відігравала жандармерія, а поліція виконувала допоміжні функції – конвоювала²¹.

25 березня 1942 р. директор дитячого будинку Авраменко скликав до себе в кабінет працівників та повідомив їм, що до 15-ї години необхідно підготувати дітей для переведення до будинку інвалідів. Директор зазначив, що дітей, у яких немає взуття, повезуть на підводах. Вихователі відразу ж стали одягати дітей, оскільки вже наближалася 15-та година. На початку 16-ї години у двір дитячого будинку приїхали дві парні підводи з поліцією, і поліцейські відразу взяли в оточення корпуси. Вихователька Галина Пасько свідчила: *«Мій корпус теж був оточений поліцейськими, і тільки тоді я зрозуміла, що дітей з дитбудинку будуть вивозити не в інвалідний будинок, як це говорили, а на розстріл. Згодом до мого корпусу зайшов перекладач і звернувся до мене: “Діти готові?”. Я запитала у дітей, чи готові вони. Тоді він наказав виходити»²². В цей час в корпус зайшла моя мати Паськова Харитина Степанівна і стала разом зі мною просити перекладача залишити одну дівчинку, по імені Тамара, в нашу родину, спочатку перекладач не дозволив, але потім, коли ми декілька разів звернулись до нього, він сказав: “Візьміть так, щоб не бачили інші діти”, – після чого мати вивела Тamarу Яковенко до себе додому, а я продовжувала залишатися в корпусі і коли побачила, що дітей, у яких не було взуття, не садять на підводи, а поставили на сніг разом з іншими, то тоді я точно переконалась, що їх відправляють на розстріл, мені стало зле, і я втратила свідомість, пам'ятаю, що як прийшла до тями, біля мене стояв медфельдшер, згадала прізвище, Писаренко Федір Іванович, і доглядав за мною. В той час у вікно я побачила, що усі діти дитбудинку йшли за двома підводами оточені з усіх боків поліцейськими, йшли вони в напрямку протитанкового рову. Потім я вийшла і пішла додому, більше про зв'язаний розстріл мені нічого не відомо»²³.*

Ще один опис вивезення дітей з дитячого будинку залишив його вихованець Дмитро Козуб. Зі слів Дмитра, після того як приїхали жандарми та поліція, він відразу здогадався, що їх не будуть переселяти, а відправлять на розстріл. Тому відразу втік. Зі слів його друга, який втік пізніше за нього, він переповідав, що доросліші діти здогадалися, що їх будуть розстрілювати, і тут одна з утриманок вигукнула: «Друзі! Сталін вас одягав, взував та годував. Давайте заспіваємо пісню про Сталіна!» І велика група вихованців заспівала:

«Слово Сталіна між нами

Воля Сталіна між нас».

Німці обізлились і наказали замовчати, але їм ніхто не підкорився²⁴. У пам'яті жителів с. Михайлівки зберігається переказ, що перед розстрілом вихованці співали «Інтернаціонал». Думається, що мова йде про міфологізацію першого сюжету з піснею про Сталіна.

Ось які свідчення надавав керівник томаківської поліції Григорій Лобода про розстріли:

«У визначений день розстрілу я виділив групу поліцейських для участі у розстрілі вихованців дитячого будинку 15 осіб... Цю групу очолив мій заступник Магда Григорій. Подробиці розстрілу я розповідати не можу, оскільки при самому розстрілі, хоча його і організовував, присутнім не був, зі слів мого заступника Коряка, який мені доповідав, що вони того дня розстріляли мирних громадян, зокрема і дітей 128 осіб, із яких 120 дітей «руських» та євреїв у віці від двох до 16–17 років. Коли Магда та Коряка доповідали мені, до місця розстрілу прибула підвода, після чого відбувся розстріл у протилежному рові. Місце розстрілу було в північній частині с. Михайлівка»²⁵.

²¹ АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 0375361. Арк. 45 зв.

²² Там само. Арк.196.

²³ Там само. Арк.197–98.

²⁴ Трагедия в селе Михайловка. *На защиту Родины*. 19 февраля 1944 г.

²⁵ АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 25542. Арк. 27–27 зв.

Через декілька тижнів після розстрілів у с. Михайлівці вивезено утриманців Степанівського психоневрологічного диспансеру. Їх розстріляли на околиці с. Томаківки. Колаборант Главшуда свідчив, що в день розстрілів із Дніпропетровська прибула крита машина з німцями. Усі вони зібрались у райцентрі – Томаківці, місцеве керівництво поліції повинно було забезпечити конвойні функції, тому разом з німцями відправились до будинку інвалідів. Разом із німцями був перекладач Яків Пенер. Коли прибули до будинку інвалідів, гебітскомісар мав список із тих, хто підлягав вбивству. Людей повантажили на машину і відвезли до околиці с. Томаківки, де були протитанкові рови (з боку с. Катюшино)²⁶.

Жителька с. Томаківки Лойко Аглая 1897 р.н. про вбивства німецьких інвалідів свідчила, що навесні 1942 р. готувала обід для колгоспної бригади за посадкою, розташованою на краю колгоспу «Перемога». Недалеко від посадки був рів. В обідню перерву до цього рову приїхали три вантажні машини, кузови яких були затягнуті чорним матеріалом. Одна машина кудись від'їхала, але швидко повернулася. Через деякий час почулися жажливі крики людей, які супроводжувались короткими автоматними чергами. Таким чином, поперемінно було чути крики людей, які відразу ж припинялися після автоматної черги. Згодом жителі дізнались, що там були розстріляні утриманці будинку інвалідів²⁷.

Інша мешканка Томаківки Редніченко Ганна 1921 р.н. згадує: «Я була свідком розстрілу інвалідів с. Томаківка. Подробиці цього розстрілу такі. В березні 1942 р. я стояла біля свого будинку разом з чоловіком. Це було годин 11–12 дня. Я побачила на околиці колгоспу «Перемога», на кінці нашого села три криті чорним матеріалом вантажні машини. З того місця до нас доносились крики людей. Було чути автоматні черги. Після декількох черг одна вантажна машина, яка стояла біля рову, від'їхала. Замість неї під'їхала друга машина, а перша поїхала в центр села. В цей самий час відбувався розстріл людей, якими була завантажена друга машина. До кінця розстрілу перша машина, яка поїхала в центр села, повернулася на місце розстрілу. Коли вона проїздила повз наш будинок, було чути металевий дзвін лопат, що лежали в кузові. Після розстрілу рів зарили, я ходила до могили і бачила, наскільки були зариті трупи»²⁸.

Після арешту одного зі співучасників злочину, слідчий поставив запитання: «Скажіть, що стало причиною настільки жорстоко-звір'ячої розправи над радянськими громадянами?». На що у відповідь від Главшуда почув: «Вихованці з дитбудинку та пристарілі з будинку інвалідів стали жертвою правової політики німецько-фашистського уряду по знищенню радянських громадян. Основними організаторами вбивства біля двохсот радянських громадян являвся німецький гібітскомісар району та німецька окупаційна влада»²⁹.

Місцеві виконавці

Лобода Григорій 1904 р.н. у с. Томаківці Дніпропетровської області, здобув освіту 3 класи³⁰. Сім'я займалася сільським господарством, у 1919 р. батьки померли, і він залишився проживати у батьківській хаті разом зі старшою сестрою. У 1924 р. одружився та вів приватне господарство на чотирьох десятинах землі. Після початку Дніпробуду у 1927 р. переїхав до м. Запоріжжя і до 1930 р. працював на Дніпробуді, потім повернувся до рідного села та вступив у колгосп, а згодом перейшов на роботу до місцевого комунгоспу³¹. У 1941 р. після початку німецько-радянської війни Томаківський райвійськкомат направив його працювати комірником до місцевої пекарні, де він перебував до оголошення 15 серпня евакуації. Г. Лобода відстав від евакуації і залишився у с. Томаківці. Після окупації німцями с. Томаківки на загальних зборах

²⁶ АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 0375361. Арк. 60–60 зв.

²⁷ Там само. Арк. 177–177 зв.

²⁸ Там само. Арк. 179.

²⁹ Там само. Арк. 60 зв.–61.

³⁰ АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 25542. Арк. 12.

³¹ Там само. Арк. 17 зв.

його висунули як кандидата в поліцію, після чого він 15 листопада 1941 р. подав заяву для вступу³², у поліції працював до 27 вересня 1943 р. – час відходу німецьких військ. У 1942 р. начальник Томаківської жандармерії призначив його комендантом поліції у с. Преображенці Томаківського району, де в підпорядкуванні у Лободи було 9 рядових поліцейських. Функції поліції полягали в контролі встановлених окупаційною владою порядків. Одна із заборон для селян зводилась до того, що не можна було самовільно забивали власну худобу (свині, велика рогата худоба). За час перебування на службі Лобода виявив одного селянина, який таємно заколов свого кабана. Його заарештували і відправили до районної поліції³³. Протягом окупації Лобода виконував поліцейські функції в багатьох селах Томаківського району, зокрема деякий час очолював Томаківську районну поліцію. До його обов'язків входив облік комуністів та радянського активу. Під керівництвом Лободи виявлено та заарештовано 8 комуністів та двох учасників радянського активу. Окрім того, поліцейські під командуванням Лободи брали участь у розстрілі євреїв та утриманців дитячого будинку: дітей та літніх людей з інвалідністю, які на той час перебували там³⁴.

27 вересня 1943 р. евакуювався разом з німцями до м. Цвіккау (100 км від Дрездена), звідки був репатрійований до УРСР³⁵. 13 серпня 1945 р. затриманий у таборі депортованих м. Городок Львівської області³⁶. У 1946 р. Лободу засуджено до 20 років позбавлення волі.

Магда Григорій Якович 1905 р.н., народився у с. Томаківці, закінчив 4 класи. У 1932 р. був заарештований і отримав строк покарання – 5 років. З початком війни був мобілізований та направлений для формування частини до Дніпропетровська, брав участь в обороні Дніпропетровська від німців, був поранений та потрапив в полон, після чого відправлений у табір військовополонених у с. Аполлонівка Солонянського району, а звідти відпущений додому. Після повернення до с. Томаківки пішов служити до поліції, де займав різні посади до жовтня 1942 р. Працюючи в поліції, отримував зарплату від 700 до 900 рублів на місяць, пайок муки – 12 кг, 1 кг м'яса, 1 кг ковбаси, іноді тютюну та цигарки, на кожного члена родини отримував 8 кг муки³⁷. Звільнений через те, що в керівництві поліції дізнались, що до війни Магда був кандидатом у члени комуністичної партії. Після звільнення території від німців був заарештований як посібник окупантів та засуджений до 20 років позбавлення волі.

Висновки. Отже, в роки німецької окупації на території Томаківського району містилися дві установи соціального захисту – дитячий будинок та психоневрологічний диспансер. Утриманці цих закладів перебували на повному утриманні влади. З моменту заходу окупаційних військ харчі та паливо на зимовий період було розграбоване. Утриманці почали голодувати. До певного часу ситуацію рятували селяни, які намагались допомогти, але цього було недостатньо. В райцентрі була створена спеціальна комісія, яка повинна була визначити доцільність подальшого життя цих людей. За результатами роботи комісії встановлено, що людей, які перебували на утриманні, потрібно вбити. Паралельно з усього району зібрали єврейське населення, яке розмістили в дитячому будинку с. Михайлівки. Керівництву дитячого будинку повідомили, що дітей перевезуть до іншого закладу. Коли для «перевезення» прибула жандармерія та поліція, то частина вихователів і старших дітей здогадалася, що їх будуть розстрілювати. В результаті декілька дорослих хлопців втекли, а одна з вихователек забрала до себе дівчинку. Більшість дітей разом з єврейським населенням була розстріляна. Через декілька днів розстріляли і літніх людей з психоневрологічного диспансеру. До скоєння злочину, окрім окупантів, залучались і місцеві колаборанти, які служили в по-

³² АУСБУ в Дніпропетровській області. Спр. № 25542. Арк. 12.

³³ Там само. Арк. 13.

³⁴ Там само. Арк. 27.

³⁵ Там само. Арк. 13.

³⁶ Там само. Арк. 13.

³⁷ Там само. Арк. 29.

ліції та жандармерії. Як правило, це були чоловіки, які спочатку служили в Червоній армії та брали участь в боях проти німецьких військ, що наступали. Після поразки на цій території Червоної армії вони повернулись до рідних сіл і вступили на службу до поліції та жандармерії.

Злочини окупантів на території Томаківського району є частиною нацистських злочинів на окупованих територіях. Подальша перспектива дослідження вбачається в порівнянні організації та вбивства безборонних жертв у межах Дніпропетровської області, України, Східної та Західної Європи.

Додаток

Спогади Кац Люсі Федорівни³⁸

Я, Кац Люся, по батькові Федорівна, народилася 10 травня 1938 року в Томаківці. У мене була сестра Рая, 1940 року народження. Мама та тато жили в селищі по вулиці Тельмана. Батька забрали на фронт, ще в фінську війну 1939, а мама залишилася жити в селі, ще була бабушка, її називали в селі «Бабачка». Як прийшли німці, то нас із хати вигнали, і ми знаходилися в по-грібі. Мама дуже боялася, що нас розстріляють, як дітей батька-єврея, тому вона мене здала до Михайлівського дитячого будинку. Я пам'ятаю, що було дуже холодно і ми йшли по руслу річки до самої Михайлівки. Дійшовши до дитбудинку, у мене на віях замерзли сльози і при відкриванні та закритті глаз вії цокали. В дитбудинку мене прийняли та положили в кімнату одну. Приміщення було холодним та не опалювалося. Не знаю, скільки я там знаходилася, та я дуже захворіла. У мене під рукою (під мишкою) утворилася велика пухлина. Вихователя визвали німця – врача, який мене оперував. Він мешкав на квартирі у Сушкових. А як дітей стали стріляти, то мене спасла одна жінка, жителька села Михайлівки. А потім я опинилася знову в Томаківці і жила з мамою та сестрою всю війну. Мама розповідала, що в Томаківці був поліцейських комендант Кайзер, який брав участь не тільки в розстрілі дітей з дитбудинку, він безчинствував і в Томаківці. Мама була на окопах, а меншу сестричку, їй було трішки більше 1 року, відняли у бабусі. Бабуся не віддавала, так німці проткнули її штиком, а Раю відібрали та кинули в підводу, де були люди з села, яких везли на розстріл. Було дуже холодно, а сестра була роздягнена, так одна жінка (можливо, комуністка, чи комсомолка, чи жінка червоноармійця), яку везли на розстріл, взяла мою сестру та під бушлатом заховала. Як її розстріляли, то моя сестра була над животом, і жінка упала на коліна та лікті, сестра залишилась жива під цією жінкою. (Потім вночі мати знайшла дитину поміж розстріляних). Ми не знали дорогих іграшок (ляльок, машин, комп'ютерів). Зате гарно розбиралися в марках своїх та ворожих танків, літаків. Ми гарно знали, як свистять кулі та снаряди, виють міни та бомби. Ми дуже рано стали дорослими. У нас було голодне та холодне дитинство.

REFERENCES

1. Lilienthal, G. (2017). "Der NS-Anstaltsmord an jüdischen Patientinnen und Patienten" in Transport in den Tod. Von Hamburg-Langenhorn in die Tötungsanstalt Brandenburg. *Lebensbilder von 136 jüdischen Patientinnen und Patienten Ingo Wille ed. Hamburg: Landeszentrale für politische Bildung*, 17–39.
2. Usach, A., Dzhalai, D. (2020). Masovi vbyvstva liudei z invalidnistiu v Raikhskomisariati Ukraina, vesna 1943 roku: pryklady budynkiv invalidiv u Bakaivtsi ta Kryvchyku [Mass murders of people with disabilities in the Reich Commissariat Ukraine, spring 1943: examples of homes for the disabled in Bakayevka and Kryvchyk] *Ukraina moderna*, (28), 285–313 (in Ukrainian).
3. Penter, T. (2020). Child victims and female perpetrators: Dealing with the Nazi-murder of disabled children in the post-war Soviet Union. *Ukraina moderna*, (28), 168–189.
4. Mieshkov, D. (2020). Masova aktsiia znyshchennia invalidiv ta psykhichnokhvyorykh v s. Orlovo v hrudni 1941 r.: sproba rekonstruktsii ta kontekstualizatsii podii [The mass extermination of the disabled and mentally ill in the village of Orlovo in December 1941: an attempt to reconstruct and contextualize the events]. *Ukraina moderna*, (28), 110–129 (in Ukrainian).
5. Hrinchenko, H., Venher, A. (2024). Arkhivno-slidchi spravy shchodo vbyvstva patsiientiv psykhiatrychnykh likaren okupovanoi Dnipropetrovshchyny: istorychne dzherele, liudy i pam'iat [Archival and Investigative Cases on the Murder of Patients of Psychiatric Hospitals

³⁸ Томаківський краєзнавчий музей. Спогади Кац Л. Ф. № 4102. Я-7. П-13. У тексті збережено мову написання як в оригінальному тексті.

- in the Occupied Dnipro Region: Historical Source, People, and Memory]. Dnipro: Lira, 528 p. (in Ukrainian).
6. Venher, A. (2021–2022). Bezboronni zhertvy natsyzmu: dolia liudei z osoblyvymy potrebamy na okupovanykh natsystamy terytoriiakh (dosvid Verkhivtsevskoho budynku invalidiv na terytorii reikhskomisariatu Ukraina) [Defenseless Victims of Nazism: The Fate of People with Special Needs in the Nazi-Occupied Territories (Experience of the Verkhivtseve Home for the Disabled in the Territory of the Reich Commissariat Ukraine)]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoï istorii*, 111–117 (in Ukrainian).
 7. Yakovliev, V. (2021). Zastosuvannia natsystamy hazvahena dlia znyshchennia naselennia okupovanoi terytorii Kharkivskoi oblasti [The use of gassing by the Nazis to destroy the population of the occupied territory of the Kharkiv region]. *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*, № 6 (42), 82–88 (in Ukrainian).
 8. «Mass Murder of People with Disabilities and the Holocaust» (Brigitte Baile, Juliane Wetzel ed.). 2019. Berlin: Metropol Verlag+INTRA.
 9. Shrub, K. (2011). Tri dnja zemlja stonala i vorochalasja [For three days, the earth groaned and turned.] *Dnepr vechernyi 12 maia*. (in Russian).
 10. Sheimina, N. (2015). Bratska mohyly ditei zhertv natsyzmu (Mykhailika) Dnipropetrovska oblast [The mass grave of children of Nazi victims (Mykhailo) in the Dnipro region. *Pam'iatky istorii ta kultury Tomakivskoho raionu (za materialamy «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy»*). Dnipro, (pp. 133–134) (in Ukrainian).
 11. Tragedija v sele Mihajlovka. [A tragedy in the village of Mikhailovka]. *Na zashhitu Rodiny*. 19 fevralja 1944 g. (in Russian).

Received 17.02.2025

Received in revised form 15.03.2025

Accepted 26.03.2025

DOI: 10.15421/272510

УДК 94(477) «16/18»:911.3:528.9:004.94

О. М. Посунько, Є. В. Молдаванов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПОСЛІДОВНІСТЬ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКИХ СІЧЕЙ: НОВІ ПІДХОДИ

Email: olgaposunko70@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7250-9696>

Email: moldavanoveugen@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9275-1251>

Анотація. Мета статті: На підставі аналізу історичних джерел (насамперед картографічних) із залученням сучасних ГІС-технологій переглянути усталену періодизацію та сформулювати власний порядок військово-адміністративних центрів запорозького козацтва другої чверті XVII – третьої чверті XVIII ст. **Методи дослідження:** загальнонаукові (аналіз та синтез), спеціальні історичні (картографічний). Використано геоінформаційні технології (ГІС-технології) для аналізу місцевості, зіставлення картографічних даних із реальними географічними об'єктами та уточнення локалізації козацьких укріплень. **Наукова новизна** полягає в ревізії усталеного порядку існування Запорозьких Січей, що стало можливим за рахунок залучення широкого кола картографічних матеріалів і сучасних технологій. **Основні результати:** у ході пошуково-дослідної роботи переосмислено та запропоновано власний порядок існування Запорозьких Січей: 1) Романківська (1635–1638 pp.); 2) Микитинська (1638–1652 pp.); 3) Чортомлицька (1652–1709 pp.); 4) Стара Кам'янська (1709–1711 pp.); 5) Олешківська (1711–1728 pp.); 6) Чортомлицька (1728–1730 pp.);